

INTERVENCIÓN NO CONGRESO “RAMÓN PIÑEIRO E GALEGUISMO”: PROCESO E CADEA DE RAMÓN PIÑEIRO. TESTEMUÑOS COÑECIDOS E DOCUMENTOS INÉDITOS

Xosé Manuel Dasilva
Universidade de Vigo

O propósito da nosa achega ha ser, esencialmente, dar a coñecer a causa xudicial e o expediente penal de Ramón Piñeiro relacionados coa súa permanencia no cárcere entre 1946 e 1949, un dos capítulos máis transcendentais da súa biografía. Neste congreso consagrado á figura de Piñeiro, ambos os documentos han ser amosados a xeito de primicia, posto que os temos connosco tan só desde hai pouco máis dun mes. Esta de hoxe é, xa que logo, a súa presentación pública.

Como protagonista do Día das Letras Galegas, ao longo deste ano de homenaxe a Piñeiro en varias ocasións de forma pública botouse en falta, por parte dalgúns, a posibilidade de consultar materiais de primeira man relativos á súa detención e ao seu paso pola cadea. En páxinas de xornal, alguén clamaba:

Sabemos que Ramón Piñeiro foi detido e que foi condenado, pero descoñecemos realmente cal foi a causa da condena, que tribunal o xulgou, quen foi o avogado defensor [...] Ninguén viu o sumario; todo iso constitúe un verdadeiro misterio.

Outra voz, en sintonía coa anterior, chamaba a atención desde a mesma tribuna periodística sobre esta lagoa:

Descoñecemos aínda, no momento presente, datos fundamentais: que acusacións foron as que se lanzaron contra Ramón Piñeiro, quen foi o avogado defensor; cal o contido da sentenza [...] en fin, todo o sumario da detención.

As sospeitas espaxadas durante os últimos meses verbo da detención de Piñeiro realmente non son novas, todo hai que dicilo. Hai varias décadas interrogantes análogas enarboráronas os galeguistas de Buenos Aires, con Rodolfo Prada á cabeza, cando o conflito entre o galeguismo arxentino e o galeguismo do interior se estaba a facer máis agudo. Nun informe asinado o 8 de xuño de 1958 dirixido a estes, os dirixentes galeguistas radicados no país americano estimaban o seguinte sobre o apresamento de Piñeiro, invocando unha valoración anterior de Castelao sobre o mesmo suceso:

Claro que xa Castelao non concordaba cos que, daquela, aparecían e se dirixían a el como persoeiros do galeguismo de aí. Non entendía Castelao que o galeguismo se tivese que manexar desde Madrid; e ata lamentou que un destacado, activo e bo irmán que foi encadeado en Madrid, sufrise ese martirio “non por galeguista”, senón “por andar en malas compañías”, como el dicía.¹

Castelao, ao pouco de se producir a detención de Piñeiro, escribira certamente isto nunha carta aos galeguistas do interior, datada o 7 de agosto de 1946:

Moito nos apenou a detención dos irmáns que estaban en Madrid. Xa tiñamos coñecemento d-elo, por Irujo, pero coidábase que non foran detidos por “galeguistas” e confiábase en que se iñorase a saída de Santiago a París. A decir verdade, non comprendemos como se obrou tan alegremente, pois Santiago chegou a falar n-un matin en Marsella, etc., etc. [...]

Nós dende eiquí observamos a imprudencia de que ahí se fai gala, pois non temos idea de que os nosos nemigos sexan uns parvos.²

En definitiva, a detención de Piñeiro foi xa obxecto de controversia no seu momento, vinculada ademais á viaxe que realizara a Francia para conseguir o nomeamento dun ministro galego no goberno da República presidido por José Giral. O propio Castelao, diante da circia resposta dos galeguistas do interior polas insinuacións que deixara caer na súa carta³, demandaba nunha misiva do 30 de decembro de 1946:

Prégolles que non volvan a mesturar a prisión do Segretario Político do Partido co meu nomeamento de Ministro, pois nin eu nin o cárrago que ocupo temos nada que ver con esa desgracia, como non sexa o de lamentala moito e doerme que o irmán Segretario se marchase de París sen agardar por unha carta miña que lle anunciara por telégrafo.⁴

Chegados a este punto, é conveniente que nos deteñamos un intre, tan sequera, para facernos unha pregunta elemental á vista da polémica que ten arrodado a detención de Piñeiro. Tal pregunta é, nin máis nin menos, esta: ¿por que non foron exhumados ata agora a súa causa xudicial e o seu expediente penal?

Non é doado atopar unha resposta, pero é posible considerar que interviñeron, cando menos, dúas razóns. En primeiro termo, houbo por unha parte os que creron na honestidade dos protagonistas implicados neste episodio cando fixeron o relato dos feitos. Mais, en segundo lugar, houbo por outra parte os que dubidaron desa mesma honestidade, aínda que en lugar de encheren o baleiro que representaba a ausencia de documentos, decidiron mellor vivir instalados nunha especie de néboa que amparase as súas elucubracións.

1 Documento depositado na Fundación Penzol pertencente ao Arquivo Ramón Piñeiro.

2 Xavier Castro, ed., *Castelao e os galeguistas do interior. Cartas e documentos (1943-1954)*, Vigo, Editorial Galaxia, 2000, pp. 341-342.

3 Dicíase no informe que os galeguistas do interior lle mandaban en novembro de 1946 a Castelao: “Ministro de Galiza. O Partido tivo o meirande intrín no que fora nomeado un galeguista pol-as dúas razóns principais do valor do precedente e do que nos tería de favorecer; e de que fora vostede e non un irmán do interior pol-o cousir o galeguista mais merecente para desensolarse no devandito cárrago. Para o conquirer non reparou o Partido en sacrificios, foi pol-o que enviou a Franza ao Segretario Político, xeira que se ben motivou o seu nomeamento rematou na pra nos ben dorosa detención de il e outros dous irmáns” (Castro, ed., *Castelao e os galeguistas...*, p. 354).

4 Castro, ed., *Castelao e os galeguistas...*, p. 359.

ALGÚNS TESTEMUÑOS COÑECIDOS

Esta pregunta que acabamos de expor é tanto máis relevante desde o momento en que recuperar os principais documentos non era, se temos que dicir a verdade, unha tarefa complicada. No subtítulo deste relatorio establécese unha nidia diferenza: por unha banda están os *documentos inéditos*, é dicir, a causa xudicial e o expediente penal, mais por outra banda está aquilo que cabería designar como *testemuños coñecidos*. Tales testemuños son, fundamentalmente, as pistas e as informacións que poderían levar á localización dos documentos, porque hai que comezar por salientar que tanto a causa xudicial como o expediente penal de Piñeiro estaban nos lugares onde previsiblemente tiñan que estar, o primeiro no Archivo General Histórico de Defensa e o segundo no Archivo General del Ministerio del Interior, ambos en Madrid. Ou sexa, ningunha man negra endexamais os fixera desaparecer.

¿Cales son, en concreto, eses testemuños coñecidos? Pois, inicialmente, hai que distinguir as fontes primarias, isto é, os materiais directamente vinculados a Piñeiro que proporcionan noticias diversas. Así, debemos lembrar o libro de memorias *Da miña acordanza*⁵, mesmo sen deixar de ter en conta o peculiar proceso de elaboración desta obra. Tamén están as cartas dirixidas por Piñeiro desde a cadea a Isabel Algarra, esposa de Ben-Cho-Shey, e a correspondencia con Francisco Fernández del Riego.

En calidade de fontes primarias, é imprescindible mencionar, ademais, algunhas entrevistas, como por orde cronolóxica a incluída no volume de Sergio Vilar titulado *Protagonistas de la España democrática. La oposición a la dictadura 1939-1969*, que viu a luz en 1968⁶, e a que figura no libro *Unha ducia de galegos*, de Víctor F. Freixanes, publicado en 1976⁷. Entre as fontes primarias, resulta obrigado inserir tamén a abundante documentación concernente ao Partido Galeguista, custodiada de forma valente por Fernández del Riego e editada por Xavier Castro na colectánea *Castelao e os galeguistas do interior*. Xa no que atinxe ás fontes secundarias, cómpre referir de comezo o libro *Por la libertad*, editado en 1956, do anarquista Juan García Durán⁸, procesado na mesma causa xudicial que Piñeiro, onde hai datos valiosos referidos á súa detención e ao consello de guerra subseguinte. Nesta obra de García Durán faise alusión, por exemplo, ao xurídico militar que defendeu a maioría dos procesados, entre eles Piñeiro, de nome Valentín Nuñez Losada.

Dentro das fontes secundarias, é indispensable sinalar igualmente o volume *El movimiento clandestino en España 1939-1949*, que saíu do prelo en 1976 escrito por outro anarquista, Juan Manuel Molina Mateo, xulgado no mesmo procedemento. Nas páxinas

5 Ramón Piñeiro, *Da miña acordanza. Memorias*, Vigo, Fundación Caixa Galicia – Editorial Galaxia, 2002.

6 Sergio Vilar, *Protagonistas de la España democrática. La oposición a la dictadura 1939-1969*, París, Ediciones Sociales, 1968. Existe outra edición con título diverxente: *La oposición a la dictadura. Protagonistas de la España democrática*, Barcelona, Ayma, 1976.

7 Víctor F. Freixanes, *Unha ducia de galegos*, Vigo, Editorial Galaxia, 1976.

8 Juan García Durán, *Por la libertad. Como se lucha en España*, México, Ediciones CNT, 1956. Prólogo de Pedro María de Irujo. Hai unha versión en galego: *Pola liberdade. A loita antifranquista de Luis Costa*, Vigo, Edicións A Nosa Terra, 2001. Prólogo de María Xosé Costa Alcalde e notas de Dionisio Pereira.

desta obra, alén doutros contidos notables, trabáscíbase un testemuño de sentenza do propio Molina Mateo, no cal se fai mención expresa a Piñeiro así como a Cesáreo e Camilo Saco e Koldo Mitxelena, identificándose a súa causa xudicial co nº 135.587.

A derradeira fonte secundaria digna de atención é o catálogo elaborado con motivo dunha exposición que se dedicou a Koldo Mitxelena, organizada pola Deputación de Gipúzkoa, en 1997⁹. Neste catálogo infórmase que a causa xudicial de Mitxelena –a mesma, non se esqueza, que a de Piñeiro– foi examinada parcialmente pola historiadora Ascensión Martínez de Hurtado. De feito, nun traballo do arquivista Juan Carlos Jiménez de Aberásturi, que forma parte do devandito catálogo, chéganse a reproducir fragmentos do atestado policial, e inclúese asemade un resumo das declaracións de Mitxelena e Piñeiro na Dirección General de Seguridad¹⁰.

En suma, non é posible considerar, a partir destas fontes primarias e secundarias enumeradas, que localizar a causa xudicial e o expediente penal de Piñeiro entrañase un labor extremadamente arduo. Así e todo, débese advertir que o expediente penal non o consultou ninguén ata hoxe. No que respecta á causa xudicial, pola contra, si se escudriñou en parte, como enriba se dixo, para preparar aquel catálogo sobre Mitxelena. Agora ben, temos constancia de que na súa integridade nunca ata agora fora debullada.

A CAUSA XUDICIAL

Dito todo isto, pasamos a presentar a causa xudicial de Piñeiro e, deseguido, o seu expediente penal. Cómpre subliñar, antes de nada, que se levará a cabo unha descrición non exhaustiva, xa que o material dispoñible é vasto e o espazo deste traballo curto. Téñase en conta que a causa xudicial se compón de catrocentos folios e que engloba máis ou menos mil folios de documentación anexa, estando esta constituída por materiais incautados a todos os detidos.

Tramitada en forma de consello de guerra sumarísimo, a causa xudicial de Piñeiro aparece conformada polos elementos comúns nun procedemento xudicial destas características: o atestado policial, no que aparecen as declaracións dos detidos e as actas dos rexistros domiciliarios; a instrución da causa, onde se inclúen a acta do sumarísimo, o auto de procesamento, o auto de prisión, o período de proba e o sumario; o escrito de acusación do fiscal; as dilixencias para a asignación de defensor; o escrito de defensa; a acta de celebración do consello de guerra; e, por último, a sentenza.

De tal xeito, conforme se le no atestado policial, podemos saber que Piñeiro foi detido, xunto con dezanove persoas máis, nunha operación practicada inicialmente contra o comité nacional da CNT, en abril de 1946. Na Brigada Político-Social de Barcelona recibírase a delación dun confidente –Eliseo Melis, outro anarquista– acerca da reorga-

9 VV.AA., *Koldo Mitxelena Elissalt: 1915-1987*, Donostia, Diputación Foral de Gipuzkoa, 1997.

10 Juan Carlos Jiménez de Aberásturi, “El militante”, en VV.AA., *Koldo Mitxelena Elissalt:...*, pp. 33-66.

nización do cadro dirixente da CNT. Trasladados varios axentes desde a capital barcelonesa a Madrid, dispúxose entón un operativo de seguimento durante un mes ao anarquista Manuel Morell Milla, logo do cal se puido identificar a unha boa parte dos detidos posteriormente.

Como se refire no devandito atestado policial, “el día nueve del corriente [mes de abril de 1946], por la tarde, y considerando suficientemente *maduro* el servicio, procediose en la Avenida de José Antonio, entre la calle de Peligros y la Red de San Luis, a la detención del Morell y de tres sujetos que le acompañaban”. Eses tres “sujetos” eran, concretamente, Piñeiro e os anarquistas galegos Manuel Fernández Fernández e Juan García Durán. Máis tarde, a policía procedería á detención dos restantes sospeitosos, ata sumaren a cifra de vinte, entre eles os irmáns Saco e Mítxelena, localizados durante a madrugada do día 10 de abril na pensión que compartían con Piñeiro, sita na rúa Manuel González Longoria, nº 10, 3º andar.

Segundo a policía, ¿cal era a principal actividade clandestina que a CNT e os detidos non afiliados a esta organización estaban a desenvolver? Conforme se continúa a indicar no atestado, “vigorizar y dar impulso a la Alianza [Nacional de Fuerzas Democráticas]”, para o cal “el Secretario de Defensa [Juan Manuel Molina Mateo] y el Secretario Político [Juan García Durán] están en estrecho contacto con los dirigentes republicanos, socialistas, autonomistas, separatistas y comunistas que forman parte de la misma al objeto de estructurar un movimiento de resistencia en el interior para apoderarse del poder por la lucha armada”.

Dos folios que compoñen o atestado policial, é interesante que extraíamos particularmente aquelas pasaxes relativas a Piñeiro, os irmáns Saco e Mítxelena. Isto é o que se di, por exemplo, sobre Piñeiro:

Se trata de un sujeto dirigente del llamado Partido Separatista-Republicano Gallego, que como delegado del mismo, estaba en contacto con el Comité Nacional de la CNT y otras organizaciones, que habían acordado admitir una representación del citado partido en el Consejo Nacional de la Alianza de Fuerzas Democráticas, siendo precisamente el designado para este cometido el Piñeiro. También formaba parte como delegado o representante del Bloque de Partidos Separatistas conocido por el Pacto de “Galeuzca” (digo), “Gaeuzca”, es decir, Galicia, Euzcadi y Cataluña, y en su representación hizo el Piñeiro un viaje clandestino a Francia en unión de los representantes de los otros dos partidos de Euzcadi y Cataluña, para poder ponerse en contacto con el “Gobierno Giral” y con los representantes de otras organizaciones en aquel país, para informarles de la política interior de España; de este viaje regresó a Madrid unos días antes de su detención.

En su domicilio se le ocupó: un sello metálico con la inscripción “Consello Galego de Gaeuzca, y tres estrellas de cinco puntas en el centro”, gran número del manifiesto a los españoles del “Gobierno Giral”; varios informes escritos a máquina relacionados con Alianza Nacional, uno de ellos suscrito por la Delegación Monárquica; extractos de prensa extranjera que hacen alusión al Gobierno Español; varios ejemplares escritos a máquina del periódico *Roteiro*, órgano de la resistencia gallega que personalmente redactaba y confeccionaba el Piñeiro; propaganda para Francia; gran

número de otros escritos, bien a mano o a máquina de carácter ilegal, y por último una máquina de escribir y una multcopista.

El tan repetido Piñeiro era el Secretario Político del “Consello Galego”, y usaba el nombre conspirativo de “Santiago”, nombre que aparece en varios de los documentos recogidos.

Con respecto aos irmáns Saco e Mitxelena, velaquí o que se apunta no atestado policial:

Estos tres sujetos pertenecían al Partido Galleguista como dirigentes, igual que el Piñeiro, viviendo en el mismo domicilio en donde tenían la oficina del Partido, siendo colaboradores directos de aquel en la redacción y confección de los documentos y propaganda subversiva reseñada anteriormente.

Tamén é importante que reproduzamos a extensa declaración prestada por Piñeiro na Dirección General de Seguridad:

Que el Movimiento Nacional le sorprendió en Lugo haciendo sus estudios de bachillerato, siendo movilizado en el ejército nacional algunos meses después, como soldado de infantería en un Regimiento de Zaragoza, con cuya unidad estuvo en diferentes frentes hasta que terminó la guerra. Se reintegró a su domicilio y en el año mil novecientos cuarenta y uno se trasladó a Santiago para efectuar sus estudios universitarios, hasta el año mil novecientos cuarenta y tres en que se vino a Madrid para continuar sus estudios de Filosofía y Letras en la Facultad de la Universidad Central.

Que al final del año mil novecientos cuarenta y cuatro, conoció en esta ciudad a José Rezola, destacado nacionalista vasco, el cual le habló de cuestiones políticas en general y principalmente relacionadas con los problemas regionales. En el mismo año el Rezola le comunicó que se marchaba a Francia sin explicarle el objeto de su viaje.

En el mes de enero del año actual volvió a ver el declarante en esta capital al Rezola, el que entonces le comunicó que venía del vecino país y que allí se había entrevistado con los dirigentes emigrados galleguistas, vascos y catalanes, los cuales le habían comisionado para que en su nombre entablara negociaciones con los elementos directivos de la Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas al objeto de sentar las bases de un acuerdo con dicha organización. Con este motivo invitó al dicente por sus antecedentes galleguistas –ya que antes de la Guerra había pertenecido a las “Moceidades”– con el fin de que tuviese una impresión directa de la opinión de la Alianza sobre las cuestiones regionales. Accedió a ello y algunos días más tarde se reunieron los dos en el Café de Santa Engracia con un señor apellidado Sevilla que representaba a la Alianza, en cuya entrevista dicho representante no se mostró propicio a que la Alianza comprometiese su situación política con esta clase de problemas que él consideraba secundarios. En vista de este fracaso el repetido Rezola marchó seguidamente a Francia y convenció al que habla de que también se trasladara a este país en donde él le esperaba para ponerlo en contacto con los galleguistas exiliados y los otros partidos adscritos al llamado Pacto de “Galezka”. Poco días después emprendió el viaje a San Sebastián y de esta ciudad, con un guía que le facilitaron, pasó a Francia por mar dirigiéndose a Bayona, en donde le esperaba el Rezola; desde allí se trasladaron los dos juntos a Madrid (digo) París y Montauban. En estas dos ciudades francesas el deponente conferenció con Aguirre, Irla, Tarradellas y los dirigentes galleguistas Seoane, Valcárcel y Valera, todos los cuales le aconsejaron que cuando volviera a España les informara de la situación política del interior y confeccionara propaganda galleguista para enviársela con el fin de dar la sensación de que tenía existencia el problema gallego. Por este motivo, a finales del mes pasado y ya en esta ciudad, empezó a hacer escri-

tos, informes y comunicados, y el periódico *Roteiro* todo ello confeccionado a máquina, habiendo solo remitido hasta el momento de ser detenido una carta de carácter político e informativo.

Que en cuanto a sus relaciones con los detenidos Victoriano Michelena y Camilo y Cesáreo Saco, debe hacer constar que el Michelena no cree que tenga relación con la organización clandestina vasca, ignorando por qué tenía en la habitación, donde dormían los dos, la multicopista que allí se ocupó; por lo que respecta a los hermanos Saco debe significar que sus relaciones con ellos no eran de tipo político, sino de paisanaje, habiendo sido recomendados a la prisión por el deponente, si bien conocían sus actividades ilícitas, ya que les daba a guardar los escritos de informes y propaganda.

Y no teniendo más que decir, una vez (digo) sino que las conversaciones que mantenía en el Café Pidoux con los elementos de la CNT que allí se reunían y con los cuales entró en relación por conducto de dos de ellos gallegos, llamados o conocidos por Juan y Manolo (Juan Costa y Manuel Fernández), tenían un carácter personal y político en general exentas de significación orgánica y simplemente de información, firma esta declaración, después de haberla leído, por hallarla conforme.

Cómpre resaltar que Piñeiro nada revela na súa declaración, como se pode apreciar, da organización do Partido Galeguista no interior, asumindo a título individual as actividades das que a policía tiña constancia. Alén diso, compróbase que Piñeiro tampouco implica nas súas actividades os irmáns Saco e Mitxelena.

O xuíz encargado de instruír a causa foi o sinistro coronel Enrique Eymar, quen no expediente xudicial se ha referir a si mesmo desde o primeiro momento nestes termos: “Coronel de Infantería, Caballero Mutilado de Guerra por la Patria y Juez Especial para los delitos de Comunismo y Espionaje”. Na acta do sumarísimo figura a declaración de Piñeiro diante do coronel Eymar. Con respecto á declaración policial, na que se ratifica, vai despreñar un argumento novo, emporiso, que será beneficioso para a súa defensa e, máis tarde, mesmo influirá na estratexia do avogado que defendeu a maioría dos procesados.

En efecto, Piñeiro aclara que existían no exilio francés dous grupos de galeguistas, un máis inclinado cara ás posicións do Partido Comunista e outro proclive aos nacionalistas vascos e cataláns. Deseguida, non sen perspicacia, engade que, unha vez de regreso, recibiu a consigna de lles facer ver a situación española real aos integrantes do primeiro grupo, o máis próximo ao Partido Comunista, para que se adherisen ao outro grupo, o máis favorable aos vascos e cataláns. A fin de comprender esta aclaración de Piñeiro, hai que ter en conta o nome do tribunal no que o sumario se instruíra: “Juzgado Especial para los delitos de Comunismo y Espionaje”.

Da declaración feita ante o coronel Eymar, tamén é interesante realzar que Piñeiro, a requirimento deste, suxire o nome de tres persoas que o puidesen avalar: Francisco Ogando Vázquez –antigo correlixionario das Mocidades Galeguistas–, Joaquín Gurruchaga –compañeiro universitario en Madrid– e Antonio Rosón Pérez –saíu xa o nome de Rosón, do que despois falaremos un pouco máis. O coronel Eymar tamén lle preguntou a Piñeiro se nalgún momento se sentiu coaccionado, respondendo el que foi tratado con corrección.

Neste punto, é forzoso introducir unha pausa, inescusablemente, para facer referencia á cuestión tan propalada da ausencia de torturas. Como se sabe, Piñeiro tratou sempre de buscar unha explicación para o feito de que non fose vexado fisicamente, atribuíndoo á intervención dos vascos. O certo é que esta explicación non era necesaria, posto que o trato que lle dispensaron a el non constituíu ningunha excepción. Efectivamente, nin un só dos encartados nesta causa xudicial foi torturado, e tanto é así que a mesma pregunta sobre a ausencia de coaccións o coronel Eymar llela fixo aos restantes procesados. Máis aínda, tanto García Durán como Molina Mateo puxeron de manifesto, nos seus respectivos libros, que de maneira estraña a eles tampouco os torturaran. García Durán, por exemplo, testemuñou:

Pasé a disposición de la brigada que me había detenido y empezó el interrogatorio. Por la forma correcta en que me hablaban aprecié que no habría palos. Toda su preocupación se centró en lo que había hecho en Francia. Como ya conocía las declaraciones del resto del Comité, me ajusté a ellas.¹¹

E Molina Mateo, pola súa parte, asegurou:

El día 19 procedieron al interrogatorio definitivo y redacción del atestado policíaco, dirigido esta vez por el comisario Polo, jefe de la Brigadilla de Barcelona, que es la que operó nuestras detenciones. [...] Me dijo que podía darme cuenta de que las campañas que se hacían en el extranjero sobre torturas a los detenidos no tenían fundamento, pues ellos sólo castigaban duramente a los atracadores y maleantes, a lo cual contesté que si bien yo no había sido torturado me constaba que otros lo habían sido.¹²

Molina Mateo estaba a pensar con seguridade nos integrantes do oitavo comité nacional da CNT, encabezado por César Broto Villegas, todos eles salvaxemente maltratados tras seren detidos o 6 de novembro de 1945. ¿Por que non habería, nesta nova ocasión, torturas? A razón máis que probable é que a actuación das autoridades franquistas con relación aos presos estaba a ser especialmente vixiada desde o exterior, cando a denominada *cuestión española* permanecía aínda sen resolver. Os propios presos vinculados á Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas, moitos deles cumprindo penas no cárcere de Alcalá de Henares, xa se mobilizaran. Ademais, a policía, no transcurso das súas pescudas, tivera oportunidade de constatar que algúns dos encartados estaban en contacto coa embaixada británica, realizando visitas frecuentes a esta.

Proseguindo coa descrición da causa xudicial, no que é o auto de procesamento que decretou o coronel Eymar vemos os cargos imputados a Piñeiro, os irmáns Saco e Mitxelena. No citado auto de procesamento conclúese:

Que en vista de los cargos existentes contra los mencionados inculpados se está en el caso de acordar su procesamiento en virtud de cuanto dispone el artículo 922, y 553 en relación con el 289 del Código de Justicia Militar y Ley de 2 de marzo de 1943.

11 García Durán, *Por la libertad...*, p. 163.

12 Molina Mateo, *El movimiento clandestino...*, pp. 181-182.

O artigo 289 facía referencia ao delito de “rebelión militar”¹³, mentres que a Lei de 2 de marzo de 1943 equiparaba a este mesmo delito todas aquelas transgresións da orde xurídica que tivesen unha manifesta repercusión na vida pública.

Durante o período de proba, Piñeiro aduciu ao seu favor, alén da denominada declaración indagatoria, os seguintes documentos: unha folla da antecedentes penais, totalmente limpa; dous informes da Garda Civil de Madrid e de Láncara; un informe do concello de Láncara; e, por último, un informe asinado polo tenente comandante do 4º Batallón del Regimiento de Infantería Zaragoza nº 30, Raymundo Riestra del Moral, co visto e prace de Antonio Rosón Pérez, o seu máximo responsable¹⁴. Finalizada a instrución por parte do coronel Eymar, a causa xudicial elevouse a plenario. O escrito de acusación formulado polo fiscal xurídico militar, con data do 8 de marzo de 1947, asumía no fundamental o que se contemplaba no sumario, remarcando os antecedentes penais de cada un dos encartados. De acordo con isto, o fiscal procedeu a solicitar as correspondentes penas: para Piñeiro, vinte anos, posto que carecía de antecedentes penais; para os irmáns Saco e Mitxelena, trinta anos, xa que eles si contaban con antecedentes, e non precisamente de escasa entidade.

A causa xudicial seguiu a súa tramitación e, a continuación, correspondía designar avogado defensor. A todos os detidos asignóuselles de oficio o xurídico militar Valentín Núñez Losada, contravindo o dereito a elixiren letrado libremente. Agora ben, Piñeiro, os irmáns Saco e Mitxelena presentaron unha alegación solicitando que os defendese o tamén xurídico militar Luís Rosón Pérez, irmán de Antonio Rosón. Non obstante, esta petición foi axiña rexeitada polo coronel Eymar, en razón de que non se documentaba ningún tipo de incompatibilidade co defensor previamente asignado.

No seu escrito de defensa, Valentín Núñez Losada, sen discutir os feitos probados, solicitou para a maioría dos procesados a libre absolución. Baseaba a súa argumentación, seguindo a estratexia da que Piñeiro botara man na súa declaración xudicial, na circunstancia de que a Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas, promovida pola CNT e outras organizacións políticas e sindicais, tiña como obxectivo retirarlle á Unión Nacional Española, dominada polo Partido Comunista, a súa influencia no conglomerado de forzas opositoras ao réxime.

Cumpridos os trámites pertinentes, o consello de guerra tivo lugar o 25 de outubro de 1947 na cidade de Alcalá de Henares, onde todos os procesados estaban recluídos. Non paga a pena pararse na composición do tribunal, integrado polo presidente e por catro vogais, actuando un deles como poñente, porque nada salientable hai con respecto a ningún dos seus membros. Finalmente, o fiscal e o defensor elevaron a definitivas

13 Isto era o que se establecía no artigo 289 no Código de Justicia Militar daquela vixente: “Serán castigados con la pena de seis meses y un día de prisión a veinte de reclusión lo que, aun no estando unidos ni identificados con los rebeldes, realicen actos que impliquen ayuda a los mismos, cualesquiera que sean los móviles de su conducta”.

14 Piñeiro nunca escondeu a súa relación cordial con Antonio Rosón. En *Da miña acordanza*, xa con respecto á Guerra Civil pódese ler o seguinte: “[...] a pesar de todos os malos agoiros, eu creo que na guerra me acompañou a boa fortuna. É certo que tiveren a sorte de contar coa protección de Antonio Rosón [...]” (Piñeiro, *Da miña acordanza...*, p. 57).

as súas conclusións provisionais, con cambios mínimos. A sentenza fíxose pública o mesmo 25 de outubro de 1947, e as penas ditadas foron as seguintes: no caso de Piñeiro, seis anos, sustentándose esta condena nos feitos que se lle probaran, xa que non tiña antecedentes penais; no caso dos irmáns Saco e Mitxelena, dous anos, sobre todo por mor dos seus antecedentes, posto que dos feitos que se lles probaran se responsabilizara Piñeiro.

Como ao principio foi indicado, da causa xudicial forma parte tamén un feixe de documentos anexos, os cales suman aproximadamente mil folios. Dentro desta documentación, relativos singularmente a Piñeiro é factible encontrar os seguintes materiais: unha carta de Xohán Xosé Plá a Piñeiro; outra carta de Piñeiro a Plá; unha nova carta de Plá que é transcripción doutra do galeguista Naveira a este; unha acta, en dobre versión galega e castelá, do encontro de Piñeiro e os outros representantes de Galeuzca co presidente Giral en París; e, por último, varios resumos de prensa internacional relativos ao goberno republicano no exilio.

Obviamente, resulta de todo punto imposible glosar aquí os contidos da totalidade destes documentos, mais faremos unha sucinta descrición do máis significativo. Así, en primeiro lugar, cómpre indicar que a carta de Plá a Piñeiro, datada o 20 de marzo de 1946, trata sobre a reunión que os dous mantiveran en Toulouse con Lister, Paz e Núñez. En segundo lugar, a carta de Piñeiro a Plá, do 9 de abril de 1946 –ou sexa, do día da súa detención–, é un informe sobre varios asuntos: a Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas, as relacións entre Galeuzca e a mencionada Alianza, a situación en Galicia, o ambiente xeral en España, os guerrilleiros, os envíos que Piñeiro vai remitir a Francia e, en fin, as actividades que nos últimos días estaba a levar a cabo. Neste informe, Piñeiro escribe, por exemplo, sobre a Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas:

Rompeu oficialmente as negociacións que había iniciado cos monárquicos. Mándoches copia da Carta da Delegación Monárquica dirixida ao Comité Nacional da Alianza. Convén que sepas que inda que non estamos dentro da Alianza nós (Galeuzca) fomos os que mais influímos n-isa ruptura. Momentaneamente a Alianza mantén unha postura de adhesión ao Goberno Giral e así llo comunicou a il por escrito (non che mando a copia do oficio porque non a teño eiqú a mau), mais inda non adoitou unha posición definitiva. A CNT prosigue sendo gubernamental, os socialistas tamén se manifestan gubernamentales, os comunistas inda se non definiron e os republicáns siguen cultivando unha postura equívoca. O P. Socialista comeza a saír do seu prolongado letargo e da mostras de unha disposición aitiva; a CNT tamén desenrola bastante aitividade e comenza a sentir inquedanzas revolucionarias; os comunistas siguen coa aitividade e cos métodos de sempre; os republicáns siguen divididos e intrigantes. Pol-o de agora non hai unha orientación homoxénea na Alianza e todo parece indicar que tardará algún tempo en producirse.

E con respecto ao nomeamento de Castelao como ministro do goberno republicano, Piñeiro sostén:

O mais importante é a designación do noso ministro no Goberno republicán. Eiquí divulgouse a noticia rapidamente e comentouse moito, incluso por xente completamente allea aos nosos medios. As impresións que imos recollendo indican que ise feito representa un gran trunfo político do galeguismo, que a partir de agora é recoñecido como forza con rango e sinificación indiscutíbel. A nosa xente decátase de que entramos en unha nova etapa do galeguismo.

En terceiro lugar, da carta de Naveira a Plá, transcrita para Piñeiro por este, podemos destacar as diferenzas existentes entre os galeguistas do interior e o Consello de Galiza:

No que se refire ás impresiós dos nosos irmáns do interior sobre o Consello de Galicia de Bos Aires e á súa panda dereitiva, [...] eran tan evidentes pra que con un pouco de senso común todos os que somos espectadores non coincidíramos. Eu laméntome ben que o irmán Castelao (a quen supoño que ti lles tes sempre un pouco de xenreira, pois non te apes de chamarlle “o Sr. R. Castelao”) apareza de cabezoleiro e, por tanto, responsabel de malos pasos, pois sin creer que teña medida de home de Estado, ten aquelas condicións requeridas pra facer o home-símbolo da nosa Patria, sempre que non esbardalle ou non entre no que é “executivo”, pra o que penso que Deus non lle deu condicións.

En cuarto termo, un documento valiosísimo é indubidablemente a acta da entrevista dos representantes de Galeuzca, entre eles Piñeiro, co presidente Giral. Pénsese que houbo quen teimaba aínda non hai moito tempo en que Piñeiro non chegara a reunirse nunca co mandatario republicano. Emporiso, é o certo que a xuntanza se celebrou en París o 11 de febreiro de 1946, no pavillón Rockefeller da Cidade Universitaria, tendo unha duración, conforme se fai constar na referida acta, de dúas horas e trinta e sete minutos.

Ao comezo do encontro, Piñeiro foi o encargado de resumir diante de Giral as actuacións da Alianza Nacional de Fuerzas Democráticas desde mediados de 1944 ata aquel momento. Con respecto á última etapa, Piñeiro pon o acento en que, tras o achegamento da Alianza aos monárquicos, foi Galeuzca xustamente quen manifestou algunhas reticencias:

As forzas autonomistas eispresaron ante Alianza a opinión de que a tarefa do Goberno non se debe dar por rematada; que a lonxanía da súa sede e o dislocamento dos seus membros xustificaban a deficiencia inicial da súa laboura; que as conversas cos monárquicos debilitaban gravemente a posición internacional do Goberno e que a laboura inmediata era a de vigorizar e coordinar a política republicán. Ista diferenza de criterio foi a que decidiu aos persoeiros de Galeuzca a trasladarse a Francia pra conocer de fonte dereita as posibilidades políticas do Goberno a prol do restablecemento de República.

No tocante ao desenvolvemento da reunión, corrobórase na citada acta a veracidade de todo o que se recolle en *Da miña acordanza* sobre que Giral recoñecía as dificultades do goberno republicano, e que contaba para derrocar a Franco coa presión econó-

mica do exterior e cunha folga xeral¹⁵. Compróbase tamén que Giral estaba disposto a dimitir se as forzas do interior así llo pedían. Estas son as palabras do presidente republicano transcritas na acta acerca deste último extremo:

Por outra banda quero manifestar que eu non son un político profesional; son un catedrático que vivo da miña cátedra e que aicidentalmente, por impulso dos meus deberes cibdadáns, interveño na política. Non teño ambicións, e si o interior coida que a substitución da miña persoa pode facilitar a solución do problema planteado eu estou disposto a deixar o posto que ocupo. Carezco de vocación política, pol-o que a Presidencia do Goberno foi pra min un sacrificio mais; ben sei que non son un home popular e como me considero unha figura gris penso que o meu apartamento non produciría maores consecuencias.

Canto á designación dun ministro galego na próxima remodelación governamental, foi Giral quen anunciou que estaba tratando “de ampliar a base do seu goberno, limitándose polo de agora á incorporación dos comunistas”, tal como se recolle na acta. Agregaba que pensara nalgúns elementos de dereita, como Miguel Maura ou Manuel Portela Valladares. Interveu entón o representante catalán, dicindo que as persoas citadas non suporían ningunha vantaxe importante no interior, e deseguido foi o representante vasco quen expuxo que, alén dalgún representante dos intereses económicos do país, “sería máis interesante a incorporación dun galeguista”, e como elemento dereitista alguén do perfil de Manuel Giménez Fernández, no pasado ministro republicano da CEDA.

Daquela tomou a palabra Piñeiro para defender con vehemencia os dereitos de Galicia, lexitimados polo plebiscito do Estatuto no mes de xuño de 1936, “a derradeira manifestación democrática da vontade popular de Galicia”, como el dicía, antes da sublevación militar. Piñeiro concluía a súa afouta intervención con esta reivindicación:

Por iso causou sorpresa e decepción o feito de que ao constituirse o Goberno da República fose omitida a representación da Galiza, pois estímase que iste país ten unha personalidade propia –que estivo representada no Goberno Provisional de 1931– e o seu dereito a estar representada en un Goberno “democrático” está hoxe fortalecido pol-a eistencia de un Estatuto plebiscitado e pol-os sentimentos autonomistas da opinión liberal galega. Certo que ista omisión non se considera irremediabel, pois eistente a esperanza de que en unha futura ampliación do Goberno –que hoxe se nos anunciou para moi axiña– será subsanada ista omisión incluíndo unha representación da Galiza.

O EXPEDIENTE PENAL

Integrado no seu conxunto por oitenta follas, aparece inicialmente no expediente penal de Piñeiro un formulario onde foron rexistradas todas as súas “vicisitudes penales y peni-

15 Vid. Piñeiro, *Da miña acordanza...*, pp. 83-84.

tenciarias”¹⁶. Despois dos datos persoais, neste documento consta que Piñeiro foi sentenciado nun consello de guerra celebrado o 26 de outubro de 1947, en Alcalá de Henares, á pena de seis anos por un delito de “rebelión – posterior”.

A esta condena aplicáronselle de oficio, segundo se especifica, os beneficios dun indulto decretado o 17 de xullo de 1947, polo que a todos os que cumprisen unha pena inferior a doce anos se lles perdoaba unha cuarta parte da condena. Tamén se lle aboou a Piñeiro o período de prisión preventiva, concretamente un ano, oito meses e once días. Computadas as devanditas reducións, a condena que lle quedaba por extinguir sumaba dous anos, nove meses e dezanove días.

Entre as incidencias recollidas no expediente de Piñeiro, o 14 de febreiro de 1948 anótase que vai ser trasladado da prisión de Ocaña para recibir asistencia no Hospital Penitenciario Eduardo Aunós, aínda que realmente ingresaría en Yeserías. Uns meses máis tarde, o 8 de xaneiro de 1949, dise que o penado aprobou un “curso de apologética” en exames celebrados o 27 de decembro de 1948. O 10 de febreiro de 1949, por outra banda, acúsase recibo dun certificado de redención no que se consigna “tener recibido el titular por esfuerzo intelectual y donación de sangre ciento noventa y cinco días”.

O 26 de febreiro de 1949 concedéuselle a Piñeiro a liberdade condicionada, a proposta da Junta de Disciplina do centro penal. Unha das derradeiras vicisitudes do expediente de Piñeiro que resulta interesante mencionar data do 18 de marzo de 1950, e é precisamente a proposta de liberdade definitiva, elevada ao Capitán General de la Región Militar, por deixar extinguida a condena o 16 de abril de 1950. A aprobación de tal proposta será recibida o 28 de abril de 1950, e da mesma remitíranse certificados á Junta de Libertad Vigilada de Madrid.

No expediente penal de Piñeiro, o segundo documento de relevo é a folla disciplinaria, na cal se pormenorizan as “correcciones o castigos y meritos contraídos” nos distintos centros penais polos que pasou. Desta maneira, detállase en primeiro lugar que ingresou na prisión de Alcalá de Henares o 5 de maio de 1946, procedente da Dirección General de Seguridad. Tal dato confirma que permaneceu nestas dependencias vinte e seis días, tal como el, por outra parte, sempre declarou, exactamente desde o 9 de abril, data da súa detención, ata o referido día.

Na folla disciplinaria, o 15 de agosto de 1946 sinálase que recibiu, no cárcere de Alcalá de Henares, unha sanción “por hacer causa común con los penados que se negaron a vestir el uniforme, sumándose a los actos de indisciplina promovidos por tal motivo”. Por outro lado, o 10 de xaneiro de 1947 faise referencia, en alusión a Piñeiro, a que “la Junta de Disciplina, en sesión celebrada el 6 del actual, acuerda considerar servicios

16 Debemos deixar constancia da noticia facilitada polo profesor Alonso Montero, que agradecemos, a propósito da existencia na Dirección General de Instituciones Penitenciarias de dous expedientes baixo o nome de Ramón Piñeiro López, un deles coa sinatura 44318 e o outro coa sinatura 44970. Unha vez consultados persoalmente ambos os expedientes no Archivo General del Ministerio del Interior, verificamos que só o primeiro deles pertencía ao noso Ramón Piñeiro López. De maneira altamente sorprendente, a outra persoa cos mesmos nome e apelidos era tamén natural da provincia de Lugo, alén de permanecer encarcerado en Madrid pola mesma época que o autor de *Filosofía da saudade*.

meritorios los realizados por este recluso durante la huelga de hambre habida en esta prisión del 29 de diciembre al 6 del actual”.

Piñeiro estará no cárcere de Alcalá de Henares ata o 7 de novembro de 1947, pois nesta data anótase na súa folla disciplinaria que foi levado á prisión de Ocaña. Aquí continuará a cumprir condena, ata que o 14 de febreiro de 1948 o trasladan á prisión de Yaserías a fin de obter tratamento para a doenza ocular que sufría. Previamente, o 29 de xaneiro de 1948 solicitárase o ingreso de Piñeiro no Hospital Penitenciario Eduardo Aunós, co obxecto de atendelo por padecer “cataratas capsulares posteriores”.

Tendo en conta toda a documentación precedente, convén deixar claro de vez se Piñeiro saíu do cárcere antes de tempo ou se estivo recluso o período que lle correspondía. En termos obxectivos, hai que lembrar, como punto de partida, que Piñeiro foi condenado a unha pena de seis anos. A resultas da aplicación do decreto antes mencionado, reduciuse de tal pena unha cuarta parte, é dicir, un ano e seis meses. Por outra banda, foille descontado o tempo de prisión preventiva, isto é, un ano, oito meses e once días, polo que a condena que lle restaba por extinguir era de dous anos, nove meses e dezanove días.

Mentres estivo na cadea, Piñeiro redimiu cento noventa e cinco días por actividades diversas, de modo que a pena quedou, aproximadamente, en dous anos e tres meses. O 26 de febreiro de 1949 é cando se lle concede a Piñeiro a liberdade condicionada, tendo pendente de cumprir algo máis dun ano de prisión, tras permanecer en tres cárceres diferentes como penado –xa non, pois, en prisión preventiva– desde o 14 de febreiro de 1948. O 16 de abril de 1950 extinguiuse definitivamente a pena.

Como conclusión, cabe afirmar que Piñeiro estivo na cadea desde o 9 de abril de 1946 ata o 26 de febreiro de 1949, ou sexa, case tres anos. Deles, como preso preventivo, un ano, oito meses e once días, e como penado máis ou menos outro ano. Definitivamente queda desmentido, en consecuencia, que Piñeiro saíse en liberdade antes do debido. Antes ao contrario, pasou no cárcere o tempo preceptivo consonte a condena de seis anos que sobre el recaera.

CABO

Camión xa do remate, quixeramos insistir de novo en que isto que hoxe presentamos é un traballo en proceso, dado que como se dixo ao comezo dispomos da causa xudicial e do expediente penal de Piñeiro soamente desde hai unhas semanas. Malia iso, coidamos que se está en condicións xa de despexar bastantes incógnitas, e de deitar luz, polo tanto, acerca da lenda negra que ás veces se teceu sobre este episodio crucial da súa vida.

Podemos, desde logo, contestar numerosas preguntas sobre a súa detención e a súa estancia no cárcere. Por exemplo, ¿como foi apresado Piñeiro? ¿Por que non recibiu torturas? ¿Por que o procesaron? ¿Cal foi o tribunal que o xulgou? ¿Quen o defendeu? ¿Que probas se presentaron a favor súa e en contra? ¿Por que o condenaron? ¿Que pena lle

impuxeron? ¿Canto tempo estivo na cadea? Mesmo cabe dar resposta a outras interrogantes sobre as actividades clandestinas de Piñeiro naquelas datas. Así, ¿que labores estaba a desenvolver en Madrid? ¿Cales foron os detalles da súa viaxe a París? ¿Que tiña previsto facer logo do seu regreso?

Nunha apertada síntese, o que cómpre aseverar con rotundidade é que Piñeiro foi detido e condenado por levar a cabo labores subversivos co obxecto de derrubar o réxime franquista. Desde o punto de vista xurídico, o delito que lle imputou foi o de “rebelión”, o cal lle supuxo unha condena de seis anos de cárcere, permanecendo en prisión case tres anos. Que saibamos, na máis dura posguerra poucas figuras destacadas do galeguismo pasaron tanto tempo nos cárceres franquistas como consecuencia do seu activismo político. Décadas despois, poderíase traer a colación o caso de Méndez Ferrín, preso en máis dunha ocasión por motivos distintos, mais por un período inferior, mesmo en total, ao que Piñeiro esgotou na cadea.

Antes de terminar, hai unha cuestión que ineludiblemente non podemos deixar de formularnos, e é a seguinte: ¿entre o que sabemos polas informacións daquelas fontes primarias e secundarias das que falabamos ao inicio e a morea de datos que ofrecen a causa xudicial e o expediente penal de Piñeiro hai coincidencia ou, polo contrario, se aprecian diverxencias? Se houberse que dar unha resposta unívoca, nós diríamos que, substancialmente, hai coincidencia.